

УДК 504.75.13.101.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.5>

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ: ВЗАЄМОДІЯ МАТЕРІЇ І СВІДОМОСТІ

Руслан Васильченко

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Героїв Нацгвардії, 28, 21001, м. Вінниця, Україна*

У статті розглянуто принципи історичного матеріалізму, зокрема взаємодію між матерією та свідомістю. Заснований на філософських концепціях Карла Маркса, історичний матеріалізм аналізує розвиток суспільства через призму виробничих відносин та матеріальних умов. Розкрито, як взаємодія між матерією та свідомістю визначає соціальну динаміку, виробничі структури та культурні трансформації. Виокремлено ключові принципи історичного матеріалізму, що включають в себе роль виробничих відносин у формуванні суспільної свідомості, вплив соціальної боротьби на еволюцію суспільства та взаємозалежність матеріальної бази та ідеології. Особливу увагу приділено ролі виробничих відносин у формуванні суспільної свідомості. Історичний матеріалізм підкреслює, як економічна структура впливає на уявлення, переконання та цінності, які визначають спосіб життя суспільства. З врахуванням взаємодії матерії і свідомості, історичний матеріалізм розглядає історію як процес боротьби між суспільними класами за контроль над матеріальними ресурсами та політичною владою. Він допомагає розкрити підтекст і дійсні мотиви історичних подій, показуючи, як вони відображають економічні та соціальні протиріччя. У цілому, історичний матеріалізм відображає глибокий аналіз суспільного розвитку, розкриваючи важливу роль матеріальних факторів у формуванні свідомості та історичних процесів. Він надає ключові інструменти для розуміння і пояснення соціально-історичних явищ і являє собою важливий теоретичний фундамент для аналізу сучасного світу. Через діалектику матерії та свідомості розкривається взаємодія, що приводить до змін у суспільному устрої.

Застосування історичного матеріалізму в аналізі конкретних історичних подій дозволяє визначити, як матеріальні умови впливають на формування ідеологій та культурних практик. У статті розглянуто приклади історичних подій, де взаємодія матерії та свідомості стала критичним фактором у визначенні та сприйнятті суспільно-історичних явищ, розширено розуміння основ історичного матеріалізму та його застосування для пояснення взаємозв'язку між матерією та свідомістю в контексті суспільного розвитку. Також, акцентовано увагу що історичний матеріалізм зазначає на перетворенні суспільства як результаті колективної діяльності та взаємодії індивідів. Це враховує важливість колективної свідомості і колективних дій у формуванні історичних тенденцій та змін. Він допомагає розуміти не лише те, як суспільство розвивається, а й чому саме так відбуваються певні історичні події та тенденції.

Ключові слова: філософія, історичний матеріалізм, діалектичний матеріалізм, філософська діалектика, діалектика, суспільство, ідеологія, культурні цінності.

Постановка проблематики. У сучасному науковому дискурсі великою мірою актуалізується питання взаємодії матерії і свідомості в контексті основних принципів історичного матеріалізму. Історичний матеріалізм, як теоретичний підхід до вивчення соціально-історичних процесів, ставить перед собою завдання розкриття закономірностей еволюції суспільства, але питання, що стосуються природи взаємодії матерії та свідомості, залишаються недостатньо вивченими. Недолік системного аналізу природи взаємодії матерії і свідомості призводить до неоднозначних тлумачень ролі і впливу матерії та свідомості

в історичному процесі. Зростаюча потреба в глибшому розумінні цих взаємозв'язків вимагає проведення систематичного аналізу основних принципів історичного матеріалізму, спрямованого на розкриття механізмів взаємодії та взаємовпливу матерії і свідомості в ході історичного розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації, присвячені основним принципам історичного матеріалізму, підтверджують актуальність цієї проблеми в сучасному світі.

Витоки згаданих ідей знаходимо у працях, зокрема, Шарля Луї Монтеск'є, Адама Сміта та Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Основні ідеї даної теми були сформульовані в працях К. Маркса і Ф. Енгельса «Німецька ідеологія» (1846), К. Маркса «Злиденність філософії» (1847), «До критики політичної економії» (1859) та ін. Історичний матеріалізм вважає, що історія людства визначається боротьбою між різними класами. Класові протиріччя ведуть до соціальних змін та історичного розвитку. Також треба згадати праці українських філософів радянського періоду, зокрема «Етюди по філософії марксизму» С. Семковського, впорядкована ним «Марксистська хрестоматія», «Діалектичний матеріалізм» Г. Єфименка, «Діалектичний матеріалізм» В. Бойка, «Діалектичний матеріалізм для вишів і втишів» за редакцією О. Бервицького, Р. Левіка, Т. Степового, В. Юринця та ін.

Формулювання цілей. Основною метою дослідження полягає у розкритті природи взаємодії матерії і свідомості, виокремленні основних законів і закономірностей цього процесу в контексті історичного матеріалізму. Пошук науково обґрунтованих відповідей на питання про те, як взаємодія цих двох феноменів визначає хід історичного розвитку, є важливим завданням, що вимагає інтегрованого підходу до дослідження.

Виклад основного матеріалу. Основним принципом історичного матеріалізму є переконання, що розвиток суспільства визначається економічними умовами та виробничими відносинами. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, основоположники цієї теорії, аргументували, що матеріальна база, яка включає засоби виробництва та економічні відносини, створює фундамент для соціальної структури. Матеріалізм – це філософська позиція, яка стверджує, що основною реальністю є матерія, а всі явища, включаючи свідомість і ідеї, можна пояснити через властивості та взаємодію матеріальних об'єктів. Є різні форми матеріалізму, такі як діалектичний матеріалізм (пов'язаний з марксизмом), фізичний матеріалізм (пов'язаний з наукою), елімінативний матеріалізм (пов'язаний із філософією розуміння свідомості).

У контексті історичного матеріалізму, важливо розглядати взаємодію матерії і свідомості. Свідомість, включаючи ідеологію, політичні переконання та культурні цінності, розглядається як відображення матеріальної бази. Тобто, соціальні уявлення формуються на основі економічних реалій та класових відносин. Історичний матеріалізм визначає розвиток суспільства через ряд історичних етапів, які визначаються конфліктами між соціальними класами, зумовленими економічними протиріччями. Такий підхід спрямований на розкриття закономірностей та детермінант історичних подій.

Історичний матеріалізм, розглядаючи розвиток суспільства як процес, що обумовлений економічними та матеріальними умовами, надає філософський інструментарій для аналізу історії. Він розглядає соціальні конфлікти, класові взаємовідносини та еволюцію культури через призму економічної динаміки. Загалом, історичний матеріалізм в філософському вимірі визначається впливом економічних факторів на суспільні відносини і свідомість, що робить його ключовою теорією для розуміння історії та соціального розвитку [1, с. 118]. Існують різні варіації матеріалізму, і їх підходи до розуміння природи і реальності можуть відрізнятися. Деякі із них включають:

– *Метафізичний матеріалізм* який розглядає матерію як основну реальність, і весь існуючий світ пояснюється через взаємодію та розвиток матерійних об'єктів.

– *Діалектичний матеріалізм* являється концепцією, яка розвивається в марксизмі та лєнінізмі. Вона враховує розвиток суспільства та історії як результат матеріальних змін, конфліктів і розвитку продуктивних сил.

– *Фізикальний матеріалізм* визначає розгляд матерії з погляду сучасної науки, зокрема фізики. Він базується на наукових дослідженнях та концепціях, що описують природу основних частинок та їх взаємодію.

– *Епістемічний матеріалізм* розглядає наші знання як відображення матеріальної реальності, і вона відкидає ідеї, які не можна пов'язати з конкретними матеріальними об'єктами.

Філософія взагалі ставить питання про природу, існування, пізнання та інші аспекти реальності. Таким чином, вибір матеріалістичного підходу може визначати фундаментальні переконання щодо того, що складає основу світу і як його можна зрозуміти.

Основні ідеї матеріалізму справді мають свої корені в античній філософії, зокрема в роботах таких філософів як Демокріт, Левкіпп та Епікур. Вони розвивали концепції, які вбачали світ у вигляді неділних, неподільних частин (атомів), які об'єднані у взаємодії та змінах. У середньовіччі та ренесансі матеріалізм довго перебував у тіні ідеалізму та теологічних концепцій, але відродився в епоху Просвітництва, коли філософи почали активніше досліджувати природу та використовувати методи наукового підходу. Матеріалізм мав свій внесок у філософії XVII–XVIII століть, зокрема в працях Локка, Гоббса, Дідро та Ламетрі.

Локк в своїх працях, зокрема «Есе про людське розуміння» (1690), висловлював ідеї, які підкреслювали роль досвіду та відчуттів у формуванні людського знання. Він аргументував, що наше знання ґрунтується на враженнях та досвіді, які виникають з взаємодії із зовнішнім світом, що може бути сприйняте як матеріалістичний підхід до вивчення психічних процесів. Гоббс в своїй праці «Левіатан» (1651) висловлював думку про те, що людина є сукупністю матеріальних тіл і її дії можна пояснити лише за допомогою фізичних процесів. Він розвивав концепцію детермінізму та прагнув засновувати політичну теорію на природних законах [2, с. 6].

Дідро, французький філософ Просвітницької епохи, в своїх творах розвивав ідеї матеріалізму та обговорював питання природи людини та її свободи. Він підкреслював важливість досвіду та природних законів у формуванні суспільства. Французький матеріаліст і ламаркіанець Ламетрі висловлював ідеї про єдність матерії та енергії у живих організмах. Його теорія еволюції передувала роботам Чарльза Дарвіна. Ці філософи зробили свій внесок у формування матеріалістичних концепцій, які впливали на подальший розвиток філософії та наукового підходу.

У XIX столітті матеріалізм став одним із основних напрямів в німецькій філософії з представниками, такими як Фейєрбах, Маркс та Енгельс. Діалектичний матеріалізм, розвинений Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом, зосереджувався на вивченні матеріальних основ суспільства та історії.

Фейєрбах розвинув ідеї матеріалізму та критикував ідеалістичні концепції, зокрема ідеї Гегеля. У своїй праці «Основні засади філософії майбутнього» (1843) він висловлював думку про те, що релігійні вірування та ідеї про божественність є віддзеркаленням соціокультурних та матеріальних умов. Карл Маркс разом із Фрідріхом Енгельсом розробили основи матеріалістичної філософії, відому як діалектичний матеріалізм. Вони також сформулювали основні принципи теорії історичного матеріалізму, згідно з якою розвиток суспільства визначається економічними структурами та класовою боротьбою.

Філософія історичного матеріалізму стверджує, що свідомість є продуктом класових інтересів. Різні класи у суспільстві мають відмінні погляди, і їхня свідомість визначається їхнім положенням у виробничих відносинах. Основна ідея полягає в тому, що спосіб виробництва та відносини виробництва визначають структуру суспільства, а ця структура в свою чергу визначає свідомість. За історичного матеріалізму, суспільство розвивається через класову боротьбу. Різні класи мають відмінні інтереси через різницю у власності на засоби виробництва. Кожен клас має свою роль у виробництві, і його економічні інтереси визначають його погляди і цінності. Відповідно до історичного матеріалізму, ці класові інтереси формують свідомість і ідеологію кожного класу. Клас, який контролює засоби виробництва, має великий вплив на суспільство та визначає його ідеологію. Свідомість, включаючи ідеології, мораль, релігію і т.д., вважається відбитком матеріальних умов і відносин виробництва. Таким чином, погляди та переконання різних класів формуються відповідно до їхнього становища в економічній системі. У цьому контексті історичний матеріалізм підкреслює матеріальну базу суспільства як ключовий фактор у формуванні ідеології та свідомості.

Соціальні уявлення, ідеології та культурні цінності не виникають ізольовано від матеріальних умов суспільства. Вони формуються на основі економічних, технологічних та соціокультурних реалій. Матеріальні умови включають економічні структури, технологічний рівень, відносини виробництва та інші аспекти матеріального життя суспільства. Ці умови впливають на формування соціальних уявлень та ідеологій, оскільки вони визначають, як люди працюють, як розподіляють ресурси і як взаємодіють один з одним. Технологічний прогрес і зміни в економічних системах можуть стимулювати розвиток нових соціальних уявлень та ідеологій. Культурні цінності теж часто відображають відносини в суспільстві, їхні переконання та цінності. Таким чином, взаємодія між матеріальними умовами та соціальними уявленнями є важливим елементом розуміння розвитку суспільства в рамках історичного матеріалізму.

Зміна матеріальної бази веде до еволюції суспільної свідомості. Сприйняття та ідеології піддаються змінам у залежності від розвитку економіки, технології та суспільних відносин. Карл Маркс вважав, що зміни в матеріальній базі суспільства, таких як економічні структури, технологічний прогрес і виробничі відносини, є основними детермінантами еволюції суспільної свідомості. Зміни в матеріальній базі можуть включати нові винаходи, економічні революції, зміни в системах виробництва та розподілу ресурсів. Ці зміни створюють нові умови для розвитку суспільства і впливають на сприйняття, ідеології та соціокультурні цінності [3, с. 88]. Наприклад, індустріальна революція призвела до змін в економіці, створенню нових класів і зміни виробничих відносин. Це, в свою чергу, відобразилося на ідеологічних та культурних змінах у суспільстві. Технологічний прогрес може також впливати на сприйняття світу і розвиток нових ідей. Історичний матеріалізм стверджує, що розвиток матеріальної бази суспільства є ключовим фактором, що визначає напрям еволюції суспільної свідомості та ідеологій.

Історичний матеріалізм, розглядаючи розвиток суспільства як процес, що обумовлений економічними та матеріальними умовами, надає філософський інструментарій для аналізу історії та розуміння її закономірностей. Згідно історичного матеріалізму, розвиток суспільства визначається виробничими відносинами, які включають в себе способи виробництва, власність і розподіл продукції. Зміни в цих відносинах є визначальними для переходу від одного етапу розвитку до іншого. За цією концепцією, суспільство проходить різні етапи розвитку, кожен із яких характеризується певними формами власності, способами виробництва та розподілу продукції. Основна теза історичного матеріалізму

полягає в тому, що виробничі відносини, які включають в себе способи виробництва, ступінь розвитку продуктивних сил, власність на засоби виробництва та розподіл продукції, є детермінантами суспільного розвитку. Наприклад, перехід від товарного виробництва до капіталістичного суспільства в історії був супроводжуваний змінами власності, коли приватна власність на засоби виробництва стала основною формою власності. Це призвело до змін у виробничих відносинах, а саме зростання економічної ролі капіталу та розвитку промисловості. Ці зміни вплинули на всі сфери життя суспільства, включаючи політику, культуру та ідеологію. Таким чином, історичний матеріалізм стверджує, що розвиток суспільства визначається виробничими відносинами, які, в свою чергу, формують основу для соціальної структури та характеризують рівень продуктивних сил. Розуміння цих відносин дозволяє проаналізувати історичні етапи та передбачити можливі тенденції у подальшому розвитку суспільства.

Карл Маркс стверджував, що розвиток суспільства визначається виробничими відносинами, які включають в себе способи виробництва, власність на засоби виробництва і розподіл продукції. Виробничі відносини визначають, як в суспільстві виробляються і розподіляються матеріальні блага. Зміни в цих відносинах можуть включати технологічні інновації, зміни в системах власності (наприклад, перехід від феодальної власності до капіталістичної), та інші фактори, які впливають на виробництво і розподіл ресурсів. Зміни в виробничих відносинах вважаються визначальними для переходу від одного етапу розвитку суспільства до іншого. Наприклад, перехід від феодалізму до капіталізму був супроводжений змінами в способах виробництва, власності на землю та взаєминами між класами. Ці зміни виробничих відносин є ключовими для розуміння етапів історичного розвитку суспільства з погляду історичного матеріалізму.

Історичний матеріалізм вбачає історію як послідовність розвитку, де кожний етап випливає з попереднього через взаємодію матеріальних умов та суспільних відносин. Цей підхід підкреслює важливість матеріальних основ для формування суспільства та його ідеології. Зміни в матеріальних умовах, таких як технологічні інновації, економічні трансформації, та інші фактори, впливають на суспільні відносини. Нові способи виробництва та розподілу ресурсів часто призводять до перетворення класової структури суспільства. Ці зміни в суспільних відносинах, у свою чергу, визначають форму ідеології, культурних цінностей і суспільної свідомості. Таким чином, історичний матеріалізм пропонує взаємозалежний погляд на розвиток суспільства, де матеріальні умови і суспільні відносини взаємодіють та взаємопов'язані в процесі історії.

Філософський метод діалектики, розвинутий Гегелем і змінений Марксом, використовується для аналізу розвитку суспільства як процесу, що веде до нових форм і станів. Філософська діалектика Гегеля вказує на три етапи: теза, антитеза і синтез [4, с. 176]. Процес діалектики полягає в розвитку та переході з одного стану в інший через конфлікт протиріччя, що призводить до створення нового синтезу, який включає в себе елементи тези та антитези, але перевершує їх. Маркс використовував діалектичний підхід, але змінював його відповідно до свого матеріалістичного погляду. Маркс робить акцент на роль матеріальних умов і виробничих відносин у розвитку суспільства. Філософська діалектика використовується для розуміння розвитку як процесу, що включає в себе протиріччя та взаємодію протилежних сил, і вона виявляється у визначенні протиріч та їхнього подолання на шляху до нового розвитку.

Філософський інструментарій дозволяє історичному матеріалізму не тільки аналізувати минуле суспільство, але і розуміти та передбачити можливі тенденції його розвитку у майбутньому. Діалектика дозволяє враховувати протиріччя та взаємодію протилежних

сил у процесі розвитку суспільства. Аналіз історичних процесів з погляду історичного матеріалізму допомагає розкривати роль економічних факторів, класових відносин та ідеологій у формуванні суспільства. Цей підхід також може слугувати основою для розуміння та передбачення можливих тенденцій у майбутньому. Аналіз економічних, соціальних та політичних змін на основі історичного матеріалізму може допомогти визначити, які фактори можуть впливати на розвиток суспільства, які можливі зміни в системі виробництва, класових відносинах та ідеологічних уявленнях. Таким чином, філософський інструментарій, зокрема діалектика та історичний матеріалізм, не лише дозволяють аналізувати минуле суспільство, але й надають засоби для розуміння та передбачення можливих шляхів його розвитку у майбутньому.

Висновки. Філософський матеріалізм сприймає світ існуючим незалежно від суб'єктивних уявлень та ідеалів, висновуючи, що реальність базується на матерії та її властивостях. Матеріалізм аналізує світ через призму об'єктивно існуючих об'єктів та процесів, зазначаючи, що матеріальні умови формують суспільні відносини і свідомість. Ця філософія, включаючи історичний матеріалізм, надає теоретичний інструментарій для розуміння розвитку суспільства та прогнозування можливих тенденцій у майбутньому. За допомогою діалектики та аналізу виробничих відносин, матеріалізм викреслює взаємозв'язок між матеріальною базою суспільства та його ідеологією, розкриваючи сутність взаємодії протиріччя та еволюції у соціокультурному контексті.

Філософія історичного матеріалізму, розроблена Карлом Марксом, дозволяє розглядати історію як процес розвитку суспільства, в якому виробничі відносини та матеріальні умови визначають хід подій. Діалектика, використовувана у матеріалістичній філософії, допомагає розкривати внутрішні суперечності та зміни у суспільстві через взаємодію різних сил. Тому філософський матеріалізм створює надійну теоретичну основу для вивчення, розуміння та передбачення розвитку суспільства. Ідеї про матеріальну основу світу і взаємозв'язок між об'єктивними умовами та суспільними явищами відкривають нові можливості для аналізу минулого та прогнозування майбутнього.

Список використаної літератури

1. Фадеєв В. Матеріалістичне розуміння історії // Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. Шинкарук В. та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
2. Проценко М., Шинкарук Ю. Космологічний аспект питання про первинність матерії чи свідомості. *Філософські обрії*. 2000. № 4. С. 3–14.
3. Кульчицький О., Гончарук Т. В контексті світової філософії [Текст] / Тернопільська академія народного господарства. Тернопіль : Економічна думка, 2005. 280 с.
4. Філософія : підручник / Бліхар В., Цимбалюк М., Гайворонюк Н., Левкулич В., Шандра Б., Свищо В. Вид. 2-ге, переробл. та допов. Ужгород : Говерла, 2021. 440 с.

THE RELATIONSHIP BETWEEN MAN AND STATE IN THE PHILOSOPHY OF MODERN TIMES

Ruslan Vasylchenko

*National Academy of the National Guard of Ukraine,
Faculty of Humanities, Department of Social and Humanitarian Disciplines
Heroiv Natshvardii str., 28, 21001, Vinnytsia, Ukraine*

The article discusses the principles of historical materialism, in particular the interaction between matter and consciousness. Based on the philosophical concepts of Karl Marx, historical materialism analyses the development of society through the prism of production relations and material conditions. The interaction between matter and consciousness determines social dynamics, production structures and cultural transformations. The key principles of historical materialism are highlighted, including the role of production relations in shaping social consciousness, the impact of social struggle on the evolution of society, and the interdependence of the material base and ideology. Particular attention is paid to the role of production relations in shaping social consciousness. Historical materialism emphasises how the economic structure influences the ideas, beliefs and values that determine the way of life of a society. Taking into account the interaction between matter and consciousness, historical materialism views history as a process of struggle between social classes for control over material resources and political power. It helps to reveal the subtext and true motives of historical events, showing how they reflect economic and social contradictions. In general, historical materialism reflects an in-depth analysis of social development, revealing the important role of material factors in shaping consciousness and historical processes. It provides key tools for understanding and explaining socio-historical phenomena and is an important theoretical foundation for analysing the modern world. The dialectic of matter and consciousness reveals the interaction that leads to changes in the social order.

The application of historical materialism in the analysis of specific historical events allows us to determine how material conditions influence the formation of ideologies and cultural practices. The article examines examples of historical events where the interaction of matter and consciousness has become a critical factor in defining and perceiving socio-historical phenomena, expands the understanding of the foundations of historical materialism and its application to explain the relationship between matter and consciousness in the context of social development. It is also emphasised that historical materialism emphasises the transformation of society as a result of collective activity and interaction of individuals. This takes into account the importance of collective consciousness and collective action in shaping historical trends and changes. It helps to understand not only how society develops, but also why certain historical events and trends occur in this way.

Key words: philosophy, historical materialism, dialectical materialism, philosophical dialectics, dialectics, society, ideology, cultural values.